

AZ ARCHÍVUMOK, A KULTURÁLIS EMLÉKEZET ÉS AZ ÖRÖKSÉGESÍTÉS

Az archívum mint színtér, aréna

A levéltárak aktuális problémáira irányuló vitát Magyarországon Gyáni Gábor egy 2008-ban közölt írása hozta mozgásba (Gyáni 2008).⁶⁷ Erre reflektálva Takács Tibor azt mondja, hogy a levéltár nemcsak magán viseli, hanem esetenként le is rázza a történelem terhét, mellyel a hatalom és a történettudomány felruházta. A levéltári dokumentum a levéltárból kikerülve nemcsak történeti forrás lehet, kikerülhet a hivatalos közegbe, a magántörténelem közegébe, vagy akár irodalmi közegbe is (Takács 2009: 62–63). Ez pedig a felhasználás demokratizálódását és inflálódását jelenti.

Pierre Nora a levéltár küldetéséről és a mai társadalomban betöltött szerepéről szóló rövid írását a következőkkel nyitja: „a levéltárak világa az utóbbi húsz-harminc évben példátlan megrázkódtatásokon ment keresztül. Technikai problémák sora merült fel a megőrzéssel, az állományvédelem modern körülményekhez való alkalmazásával kapcsolatban. A jelenkori levéltári iratanyag fantasztikus, exponenciális és ellenőrizhetetlen mértékű növekedésének vagyunk tanúi, az irattípusok köre pedig átláthatatlanul kiszélesedett. Végül, de nem utolsó sorban, heves szakmai és szélesebb körű társadalmi viták dúlnak a levéltárak fenntartása, valamint a kutatás jogi és időbeli kérdései körül.

Ha még mélyebbre hatolunk, azt tapasztaljuk, hogy a levéltár fogalma hasonló változáson ment át, mint az örökség-fogalom: végletesen kitágult, és ez szinte észrevétlenül kételyt és aggodalmat ébresztett a levéltári tevékenységben, a levéltáros szakmában és annak gyakorlatában.” (Nora 2006: 4.)

Mester Tibor az archívumoknak a kultúrakutatásban betöltött szerepéről írt tanulmányának első tézise így hangzik: „az archívumok mindenütt jelen vannak” (Mester 2014: 204). Ez egyszerre utal az archívumok – elsősorban a digitális és globális gyűjtemények – számának növekedésére, a megjelenítés formáinak és a társadalomban betöltött szerepük átalakulására, valamint egy új archívumfogalom körvonalazódására is.

Számtalanok és mindenütt jelen levők tehát a világ archívumai. Napjainkban az emlékezetre érdemesnek tűnő dolgok kibővülése és a levéltárak decentralizálódása és demokratizálódás következtében mindenki saját maga levéltárosává válik (lásd Nora 2006: 4), kisebb-nagyobb, különböző típusú gyűjteményeket (dokumentumok, személyes iratok, fényképek stb.) tartalmazó *én-archívumokat* hozva létre. Mikor a paraszti-populáris írásbeliség témakörében készítettem doktori disszertációm, a kutatás

---

⁶⁷ A kérdéshez hozzászólt: Bolgár 2009, Katona 2009, Takács 2009.

során az egyik legnagyobb meglepetést az okozta, hogy egy-egy család tulajdonában milyen nagy számú irat található, s ezek egy jelentős része a hivatalos, a mindennapi ügyintézésben játszik szerepet, azok során keletkezett. A meglepetés abból adódott, hogy ezek az iratok, melyek gyakran 50–100 évvel ezelőtti ügyintézéseket (számlakifizetéseket, adóbevallásokat, orvosi javallatokat) dokumentálnak „rendes körülmények között” nem kellene túléljék az őket létrehozó kontextust. A számlák őrzését ugyanis kifizetésüket követően, vagy a különböző eszközök garancialevelekét azok szavatossági idejének lejártával semmi nem indokolja. Magyarán ezek a dokumentumok olyan múltat őriznek, mely elfelejthetőnek (vö. Gyáni 2010) tűnik. Nem véletlen, hogy ezek az irattípusok ritkán szerepelnek az állami levéltárakban őrzött dokumentumok között. A különböző civil és magán kezdeményezésre születő online archívumokban azonban – és ez okozta a második meglepetést – egyre gyakrabban köszönnek vissza magánlevelek, naplók, visszaemlékezések, vagy önéletírások mellett (vagy azok kiegészítőiként). Felbukkannak, különböző blogokon és fórumokon, illetve közösségi oldalakon is.

Ehhez még hozzáadódik az a tény is, hogy az információs és kommunikációs technológiák fejlődésének és széleskörű elterjedésének következtében mindennapi életvezetésünk nélkülözhetetlen tartozékává váltak a különböző informatikai eszközök és szolgáltatások, ami egyben azt is jelenti, hogy „napi rutinjaink részévé vált digitális állományainkkal (zenékkal, fotókkal, videókkal) való pepecselés, sokszor már saját tudunkon kívül is archiválunk” (Mester 2014: 204). Személyi számítógépünk digitális állományainkat őrző és kezelő archívumunk is egyben. A számítógép tehát ebben az értelemben az én-archiválás motorjává válik.

A 2000-es évek eleje óta a nagy, országos és a regionális vagy helyi közgyűjtemények egyaránt jelentős erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy gyűjteményeiket digitalizálják, és a világhálón elérhetővé tegyék. Ugyanakkor az intézményi kezdeményezésekkel párhuzamosan közösségi (civil) és magánkezdeményezések nyomán is születnek digitális és globális archívumok. Vagyis az eredeti iratok száma megkettőződik (sokszorozódik), hiszen eredetiekhez hozzáadódnak az eredeti dokumentumokról készülő digitális kópiák. Ugyanakkor nemcsak a szolgáltatások, de a termelés is digitalizálódott, vagy digitalizálódni fog (Andok 2016: 15): számos dokumentum (pl. a legújabb populáris szövegek és dokumentumok közül az élettörténetek, versek, naplók, privát fotók, filmek stb.) eleve számítógépen készülnek.

Mindezeknek a kezdeményezéseknek következtében szinte beláthatatlannak tetszik az archívumok számának alakulását.

A kérdést bonyolítja az is, hogy nemcsak folyamatosan új archívumok keletkeznek, de a már meglévő állománya is folyamatosan bővül, ahogy szolgáltatásaik és felhasználók köre is egyre változatosabb lesz. Bővül a megőrzésre érdemesnek ítélt dolgok száma, de bővül a megőrzés feladatát magukra vállaló, maguk számára vindikáló szereplők száma is. Ezzel együtt pedig a megőrzés formái funkciói és a felhasználás céljai és módzatai is átalakulnak. Az archívumok eme túlburjánzását látva szinte magától adódik a kérdés: mihez kezdjünk az archívumokkal? Vagy másként fogalmazva: „mi végre van-

nak a gyűjtemények?” (Gyáni 2013). A kérdés már csak azért is jogosnak és aktuálisnak tűnik, mert hajlamosak vagyunk egy – a kérdés mögött húzódó probléma összetettségét elfedő választ adni, mondván: „azért, hogy kutassunk bennük, hogy alapként, kiindulópontként tekintsünk rájuk a gondolkodás szüntelen mélyítése érdekében” (Gyáni 2013).

Ez a fejezet arra tesz kísérletet, hogy – áttekintve az ide vonatkozó irodalom fontosabb, sarkalatos megállapításait, melyeket érdemes további vitára bocsátani – számba vegye az archívumokhoz rendelt funkciókat és használati habitusokat és azokat a kontextusokat, melyekben az archívumok használatba kerültek. Miként változott meg az archívumok megítélése és ez milyen új használói habitusokat eredményezett? Milyen egyéni és közösségi célok és elképzelések táplálják az egyes archívumok létrehozását, fenntartását? Milyen (új) feladatokat látnak el, és milyen igényeket elégítenek ki? Azaz milyen funkciót töltenek be az archívumok a mai társadalom mindennapjaiban, és ez milyen új kihívások elé állítják az archívumok létrehozóit és működtetőit?

Az archívumok elszaporodása, valamint az ezzel összefüggő decentralizálódása és demokratizálódása milyen hatással van a kulturális emlékezetre és milyen szerepet játszik ez az örökségésítés folyamatában?

Az archívum az emlékezet helye

Jacques Derrida szerint akkor és ott jön létre az archívum, ahol az emlékezet csődöt mond (Derrida 2008). Az archívum ekként az emlékezet kihűlésének objektivációja, olyan intézmény, mely leveszi az intézmények és a társadalom válláról az emlékezet, pontosabban emlékezetben tartás terhét, magára vállalva az emlékek tárolásának feladatát.

Pierre Nora két tanulmányában is a levéltárról mint az emlékezet helyszíneiről értekezik (Nora 2006, 2010: 121–128). Kimutatja, hogy a fogalom kitágulása, valamint a kutatási jog és a fenntartás (uralom) körüli viták valójában azt jelzik, hogy a kortárs emlékezetben a levéltár központi helyet foglal el (Nora 2006: 4). Egyrészt a levéltár emlékezeti-identifikáló funkciója megnő a történeti-dokumentáló szerephez képest, másrészt a történelem iránti érzékenység növekedése, a történelem pluralizálódása a hozzáférési módozatok terén is bővülést eredményezett. A levéltár emlékezet helyszíneként betöltött funkciója kibővült, a nemzeti mellett a regionális, lokális és perszonális – azaz alternatív – emlékezet helyeként is működik (Nora 2006: 5).

A levéltárak ilyen irányú átalakulásának a folyamata három területen nyilvánul meg: „a decentralizáció folyamatában, az emlékezésre érdemesnek tűnő dolgok kibővülésének folyamatában és a demokratizálódás folyamatában, amely mindenkit önmaga levéltárosává tesz” (Nora 2006: 5). Nemcsak arról van tehát szó, hogy a 20. század embere összehasonlíthatatlanul több írott dokumentumot kénytelen előállítani, használni és megőrizni, mint a korábbi generációknak, hanem arról is, hogy a jövőt belengő homály miatt egyre bizonytalanabbá válik az egyén, az iránt, hogy „mit is kell megőrizni a jövő

előkészítése végett”, illetve, hogy „mi fogja lebeszélni utódainknak: mik voltunk és mivé lettünk”. Ez tehát a forrása nemcsak a levéltárak kvantitatív forradalmának (Nora 2006: 5).

A levéltárak – írja továbbá a szerző – részesedtek „az emlékezet egyre növekvő befolyásából így tehát annak három meghatározó vonása, parancsoló (impératif), túlbujjánzó (hypertrophique) és szenvedélyes (passionnel) jellege is érvényesül bennük” (Nora 2006: 4). A parancsoló jelleg elsősorban nem „az emlékezet kötelessége” értelmében értendő, hanem a történelmet és a jelenkori társadalmat mélyebben meghatározó folyamatot, melyet a szerző a „történelem felgyorsulásának” nevez, és amely elsősorban a felgyorsulásból adódó „veszteség miatti aggodalomra”, és az ebből táplálkozó történelmi érzékenység növekedésére és általánossá válására demokratizálódására vonatkozik (Nora 2006: 4).⁶⁸

Az avulás fokozódó gyorsulását a régiségek reaktíválódásának növekvő esélyei kompenzálják. (Marquard 2001: 267) A történelem gyorsulásából táplálkozik az emlékezés túlradása, ami az archívumok szerepének felértékelődését és elszaporodását eredményezte, ahogy az archiválási buzgalom növekedését is, „amely a múlt nyomainak a mindenáron való megőrzését helyezi a kulturális gyakorlatok előterébe” (Gyáni 2013). Az archívum azonban nem azonosítható a történelem emlékezetével, hanem sokkal inkább olyan emlékezeti hely, amely a dokumentumoknak nem pusztán passzív tárolója, hanem maga is jelentéseket termel, egyrészt úgy, hogy az egyes dokumentumokat az osztályozás és rendszerezés során eleve bizonyos értelmezési kontextusokba helyezi, másrészt abban az értelemben is, hogy a gyűjtés során alkalmazott szelekció révén preconcepciókat érvényesít és hangsúlyokat tol el. Magyarán „megteremti a történelemnek azt a módusát, amely a megismerés készen kapott öntőformájaként mondhatni előírja a történetírásnak, hogy mit részesítsen figyelemben a múltból és hogy miként tekintsen a múlt úgynevezett tényeire” (Gyáni 2013).⁶⁹ Ezt nevezi a szakirodalom *megalapozó tanúságtételnek* (Gyáni 2008: 6, Nora 2006: 5).

Az archívum a felejtés helye

Az archiválás, az iratok intenzív felhalmozásának aktusa néhány esetben a felejtés eszköze. A társadalom, amely nem tud, vagy amelynek nem szabad felejtenie emlékműveket, emlékezeti helyeket, múzeumokat, archívumokat és ezeket működtető és felügyelő intézményeket és szervezeteket hoz létre, ezeket ruházza fel a múlt, az emlékek és

⁶⁸ „Ma, az egyre sebesebben fejlődő világban, ahol minden annyira gyorsan zajlik, hogy a jelenségek megkettőződnek, vagyis már eleve magukban foglalják a történetit és elavultat [is].” (Nora 2006: 4). Ezt a jövőorientáltság helyét felváltó, a jelenben felismert múlt szemléletét nevezi François Hartog *prezentizmusnak*, ahol a jövő tervezése és a haladásba vetett hit helyét a megőrzés gondja váltja fel (lásd Hartog 2006).

⁶⁹ Az archívumok jelentésformáló természetéről részletesebben lásd még *Az archívum rendet teremt* című alfejezetben.

őrzésének, illetve az interpretációk termelésének és áramoltatásának feladatával. Az emlékezés és a megőrzés intézményesítésével viszont leveszi az individuuum válláról az emlékezés terhét, ami közvetlenül és direkt módon segíti elő a felejtést. Ebből adódik az paradoxon, hogy az archívum egyszerre tekinthető az emlékezés és a felejtés helyének.

Az archívum mint a felejtés intézménye elfojtásként értelmezhető, és ez egyszerre több megközelítést is implikál. Egyrészt arra utal, hogy az adatok külső tárolásának, az emlékezet externalizációjának, kihelyezésének (lásd J. Assmann 1999: 23) lehetősége valójában a felejtést támogatja. Ezért tekinti Platón is a *Phaidros*znak, az „írásbeliség kritikája” néven híressé vált szakaszában az írást veszélyesnek az emlékezetre nézve. „A lejegyzés – ugyanis – egyszersmind kioltás is egyben” írja Harald Weinrich a felejtés művészetéről írott könyvében (Weinrich 2002: 293). Egy másik helyen pedig – Hans Magnus Enzensberger versének egyik sorát idézve – a következő sommás kijelentésben foglalja össze a kérdés lényegét: „aki tárol, felejt” (Weinrich 2002: 299). Az íráshoz hasonlóan tehát az archívum is csupán az emlékeztetés eszközének tekinthető, mely magában foglalja az emlékezetben tartás lehetőségét, de nem tudja garantálni azt, sőt azáltal, hogy felszabadítja az emlékezetet a megőrzés terhétől, inkább a felejtést segíti elő.

A második lehetséges megközelítés szerint az archívumokban – elsősorban a levéltárakban – nemcsak az iratok összegyűjtése és őrzése, de szelektálása és a feleslegesnek ítélt iratok megsemmisítése is zajlik. Ez úgy is értendő, hogy amikor az archívum valamilyen dokumentumot a megőrzés szándékával kiemel, számos másikat el is felejt. Éppen ezért Harald Weinrich a levéltárat olyan „irattároló intézmény”-ként írja le, melyek tevékenységét a felejtés művésze határozza meg (Weinrich 2002: 297). A jelen „túl-informált társadalmában” ugyanis – írja a szerző – az információszerzésnél nehezebb és fontosabb feladat az információk szűrése, ez pedig a felejtés művészetét implikálja. A szerző a filozófus Herrman Lübbe gondolatmenetére támaszkodva úgy érvel, hogy a tervezett felejtés a levéltárak szakterülete, melyek esetében ez nem jelent kevesebbet, mint „az iratok tervszerű megsemmisítését”, amit Lübbe *kasszációnak* nevez. Az iratok szelektálását és a kirostált iratok megsemmisítését végző hivatásos levéltárosok ilyenként a Heinrich Böll egyik elbeszélésének eldobóját⁷⁰ idézik, annak előfutáraként tekinthetők (Weinrich 2002: 297–298.).

Az iratok kasszációja azonban nem jelent egyszerű feladatot, ugyanis ez „nem csupán mennyiségi dolog,” hiszen a véletlenszerű megsemmisüléssel ellentétben olyan aktív részvételt jelent, mely az emlékezet és felejtés között mindenkor fennálló egyensúly létrehozását és fenntartását hivatott biztosítani. Erre dolgozza ki Herrman Lübbe a *precepció* fogalmát, mely „a jövőbeli »receptió« előzetes felbecsülésének művészetét vagy tudományát jelöli”. Ez hivatott gondoskodni arról, hogy a megőrzésre szánt iratok jól

⁷⁰ Az elbeszélés főszereplőjének (ő az eldobó) az a feladata, hogy az Köln városában működő Ubia biztosítótársaság alkalmazottjaként szétválogassa a céghez beérkező leveleket és eltávolítsa a felesleges küldeményeket. Magyarul lásd: Heinrich Böll: „Az eldobó” (ford. Bodor Ambrus). In: *És lón este és reggel. Válogatott elbeszélések (1947–1981)*. Európa Kiadó, Budapest, 1986: 331–341.

legyenek összeválogatva. Az azonban már más kérdés, hogy létezik-e – és ha igen, akkor hol tanítható – a felejtésnek ez a fajta művészete (Weinrich 2002: 299). Ez a probléma nem csupán a levéltárakat, hanem általában az archívumokat – illetve az archiválás gyakorlatát is – érinti.

A kasszáció mellett meg kell említenünk a tervszerű megsemmisítés egy másik válfaját is, és ez a rombolás. Az archívumok (és a könyvek) megsemmisítése a forradalmak és rendszerváltások velejárója. Az 1989-es romániai forradalom első napjainak, heteinek eseményeihez is szorosan hozzátartoztak a különböző intézmények irattárainak feldúlása és a kommunista ideológiát közvetítő könyvek nyilvános elégetése. De már a francia forradalom vezetői is tisztában voltak azzal, hogy az új rend megteremtéséhez nem elég a régi rend urait lefejezni, hanem a jogokat igazoló és a múltra való emlékezést biztosító iratokat és az azokat őrző archívumokat is meg kell semmisíteni (lásd Székely 2007: 21). Ezt gyakorlatot Harald Weinrich szintén a felejtés művészeteként értelmezi.

Az archívumok azonban nemcsak úgy felejtjenek, hogy az iratok egy részét tervszerűen megsemmisítik. Az archívum ugyanis nemcsak megőrzi, de el is rejti szemünk elől azt, amit archiválni kíván. Vagy – ahogy Gyáni Gábor írja – az archívum egyben „olyan fal is, mely elzár bennünket a valamikori valóság, az elmúlt emberi élet lehetséges sokértelműségétől” (Gyáni 2013).

Ugyanakkor az is igaz, hogy az egyes dokumentumok az archívumba kerülve nagy eséllyel elsüllyednek az iratok rengetegében. Ez részben a tárolt adatok nagy (és egyre növekvő) mennyisége okozza, részben pedig az archívumokba kerülő anyagok rendezésének szerkezeti problémájából adódik, vagyis abból a tényből, hogy az archívumok „bizonyos nézőpont alapján bocsájtják a kutatás rendelkezésére” az általuk tárolt információkat, ami szinte lehetetlenné teszi, hogy könnyen eligazodjunk bennünk, és hozzáférjünk ahhoz, amit éppen keresünk (lásd Gyáni 2013). Aki ezt a logikát és az ehhez társuló „nyelvet” nem érti, az eleve kisebb eséllyel találja meg azt, amit keres. Hogy ez mit jelent legszembetűnőbben az interneten elhelyezett tartalmakkal lehetne példázni. Annak ellenére, hogy az internet természetét vizsgáló kutatások egyöntetűen állítják: az internet nem felejt, szinte naponta kerülünk abba a kellemetlen helyzetbe, hogy nem találjuk meg egyik vagy másik korábban az interneten olvasott tartalmat, mert időközben „elsüllyedt” az információk rengetegében.⁷¹

És végezetül – bár lehet, hogy ezzel kellett volna kezdeni – amikor egy dokumentum archiválásra kerül, az egyben a dokumentum eredeti, elsődleges funkciójának megszűnését/megszüntetését is jelenti. Azok a dokumentumok és állományok kerülnek az archívumokba, melyek kikoptak a mindennapi használatból. Az archiválás valaminek a lezárását, bizonyos értelemben elengedését (elfelejtését) jelenti. Részben erre utalhat Jacques Derrida is, amikor az archiválás aktusát elfojtásként értelmezi (lásd Derrida

⁷¹ Barabási Albert-László a „darabokra tört világháló” kifejezéssel szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy problémát jelent, hogy hogyan találjuk meg a keresett tartalmakat egy ilyen gigantikus méretű világban, az oldalak milliárdjai között (Barabási 2003: 213–234).

2008), valamint arra a helyzetre, hogy annak ellenére, hogy minden igyekezetünk ellenére (illetve az archiválás technikai feltételeknek a tökéletesedése ellenére) a dokumentumoknak csak egy kis töredékét vagyunk képesek archiválni és még ezek kezelése is nagy kihívás elé állítja az archívumokat. Bár a digitális feldolgozás technikáinak gyors fejlődése, a digitalizáció folyamatának lerövidülése és a tároló kapacitás gyors növekedése egy ideig sokakban azt a hamis álmodást ébresztette, hogy az archívumoknak és az archívumépítésnek olyan korszaka – ha úgy tetszik rezsimje – következik, ahol szinte bármilyen mennyiségű adat megőrizhetővé, rendszerezhetővé és könnyen kezelhetővé (azaz visszakereshetővé és különböző szempontok szerint csoportosíthatóvá) válik, hamar rá kellett jönnünk, hogy ez továbbra is merő ábránd marad. Hiszen – mondja Jacques Derrida – az archívum örökké, a priori önmaga ellen dolgozik, folyton kalkulál a végtelen, a lehatárolhatatlan mozzanatával (Derrida 2008).

Az archívum a vágyak és identitások születésének helye

A levéltárak használóját a múlt megismerésének és birtokbavételének vágya hajtja. „A múltban azt keressük, amivé válni szeretnénk” (Takács 2009: 63). A levéltár tehát egyben a vágyak helye is: „olyan hely, ahol az emberek egyedül lehetnek a múlttal, ahol egy egész világ, egy egész társadalmi rend elképzelhető akár egy darabka papír alapján” (Takács 2009: 64). A felhasználó (a történész, a helyi specialista vagy a magánszemély) a levéltárban nem csupán a múltat, hanem a magányt is megtapasztalja. Még tovább lépve azt mondhatnám, hogy a levéltárban a használó önmagával szembesül, saját eredetét tapasztalja meg. Ezért aztán nincs is abban semmi meglepő, hogy Pierre Nora szerint az archívum az identitásunkat őrzi (Nora 2006: 5). Vagy továbbmenve: a nemzeti, regionális, családi és személyes identitásunk előállításában játszik szerepet, adatokat szolgáltatva ezeknek az identitáskonstrukcióknak az előállításához.

Az archívum rendet teremt

Az archívumok – kicsik és nagyok egyaránt – mágnesként vonzzák magukhoz a különböző intézményekből, területekről és időszakokból származó, szétszórta dokumentumokat, melyeket aztán különböző szempontok szerint osztályoz, rendet teremt. Ezért nevezi Wolfgang Ernst az archívumot olyan tudástároló intézménynek, mely „a valóság osztályozásának egy funkciója” (Ernst 2008: 145). Ez az osztályozás azonban nem csupán a dokumentumok származás, téma vagy időrend stb. szerinti rendezésére/rendszerezésére utal, hanem arra is, hogy ennek az osztályozási rendszernek az a funkciója, hogy „a múlt valamikori valóságáról” – pontosabban az arról alkotott és érvényben lévő értelmezésről tájékoztasson minket (vagy még pontosabban kinyilatkoztatást tegyen), ennek a szándékának minden következményével (lásd Gyáni 2008: 5). Eben az utóbbi értelemben tekinti

Roger Chartier is a könyvtárat olyan helynek, mely különböző technikákkal (pl. címlista, tematikus csoportosítás, katalogizálás stb.) megpróbál rendet teremteni általánosságban az írott szövegek, közelebbről szemlélve a könyvek világában (Chartier 1994: VII). Mind ezt teszi nemcsak azért, hogy az olvasók könnyebben eligazodjanak, hanem azért is, hogy a gondolatok születését és áramlását felügyelje és ellenőrzés alatt tarthassa.⁷² Az interpretációkat az érvényben lévő tudás felől szabályozza: azt, ami elfogadott felerősítse és terjessze, a nemkívánatosakat pedig gyengítse, vagy egyenesen megsemmisítse.⁷³

A könyvtárhoz hasonlóan a többi archívum is valamilyen rend – és az ezzel szorosan összekapcsolódó interpretáció megteremtésén és fenntartásán fáradozik, vagy ezt a feladatot is ellátja. Ez a rend azonban – Gyáni Gábor érvelését követve – az állományoknak az archívumban meghonosított rendje/rendezettsége. A történeti archívumok esetében például „az állam, a közigazgatás szervezeti felépítésének a logikáját” követi. Mindebből az következik, hogy az archívumok „a múlt valóságának csupán egy lehetséges értelmét vagy értelmezését teszi hozzáférhetővé”, s ez az értelmezés nem valami külső szempont eredménye, hanem az archívumok belső koherenciájából fakad.⁷⁴ Az archívum rendje „előre eldönti, hogy miből lehet és miből nem történelem” (lásd Gyáni 2013), ez pedig átvisz minket a felügyelet kérdéséhez, mely leginkább a múlt és az emlékezet, illetve a jogok feletti felügyeletet jelent,⁷⁵ vagy – ahogy Jacques Derrida írja – az archívum többrétű jelentésrétegéhez a törvénykezés felügyeleti toposzaként az összegyűjtés, osztályozás és a szabályozás elvei kapcsolódnak (Derrida 2008).

Ezt a fajta rendteremtést és felügyeletet nevezi Lőrincz Csongor – éppen Jacques Derridára hivatkozva – *archivális erőszak*nak, ami „az értelmezés fölött gyakorolt erőszak, az értelmezés birtoklásának hatalma, egy bizonyos kód mentén történő értelmezés gyakorlata [...]. Az archivális erőszak tehát az az erőszakos kódolás, amely nem csupán az akták és adatok, hanem az értelmezés felett kíván rendelkezni” (Lőrincz 2012: 435). Ez elsősorban abból a vágyból ered, hogy „az archívum mindig is stabilitásra, változatlanúságra” próbálnak berendezkedni (Gyáni 2013).

A tudás archiválása, és a felhalmozott tudásmennyiségben való gyors eligazodás céljával születtek meg az olyan számítógépek is, mint például a Memex vagy az olyan globális adatbázisok, mint a Xanadu vagy maga a World Wide Web, illetve a Web 2, amely erőteljes eltolódást jelent a passzív jelenléttől a részvétel felé (lásd Szűts 2013: 46–61).

⁷² Az, hogy a nemzeti könyvtárak hatáskörébe tartozik a könyvek nemzetközi nyilvántartására szolgáló azonosítószám (ISBN) kibocsátása, az valójában a könyvek/eszmék születése és áramlása feletti ellenőrzést szolgálja.

⁷³ Ennek egyik leghatásosabb eszköze a könyvek esetében az inkvizíció, illetve a cenzúra intézménye volt.

⁷⁴ Ugyanakkor az, hogy az egyes aktákban található elbeszélések csak egy részletét képezik annak, az elbeszélésnek, amit az archívum szerkezetileg archivál, az archívum elbizonytalanítja a történelmet (Gyáni 2008: 5).

⁷⁵ Ebből adódik, hogy minden forradalomnak szükségszerű velejárója a könyvégetés, valamint az archívumok megsemmisítése. Az (új) rend megteremtésére ekként a felejtéssel kezdődik (ehhez lásd még *Az archívum a felejtés helye* című alfejezetet).

Az archívum mint az áramlások tere⁷⁶

Michel Foucault *A tudás archeológiája* című munkájában az archívum fogalmának kiterjesztését végzi el (Foucault 2001). Az archívumot elsősorban olyan rendszerként írja le, amely a kijelentések feltűnését és működését szabályozza, ezért felelős. Ebben a felfogásban az archívum nem pusztán statikus tároló, rögzített médium, hanem olyan, ahol az információ folyamatosan fluktuál, és amelynek működését befolyásolják az uralkodó hatalmi diskurzusok is (lásd Hermann 2010, Miklósvölgyi 2008). Ezt az archívumdefiniációt különböző információnyalábok *kapcsolódási felületek*ént (interface), metaforájaként foghatjuk fel, annál is inkább, mert maga a metafora szó etimológiája is az átvitel, a szállítás aktusának mozzanatát hordozza magában (Miklósvölgyi 2008). „A jelenkor médiaarchívumai – írja Miklósvölgyi – nem is annyira tárolnak, mint inkább *információkat továbbítanak*. A digitális kultúra korában az archívumot entrópiásan kell elgondolnunk: egy olyan átláthatatlan, nyílt hálózatú, folyamatközpontú rendszer részeként, melyben a rendezetlenség legmagasabb fokát kell megengednünk. Így a korábbi archívum-fogalom bürokratikus archaizmusát felszabadítva, különböző nyílt hálózatú architektúrák szabad burjánzását tehetjük lehetővé. Ezért kérdésessé válik, hogy magát a tároló médiumot, vagy pedig a benne rejlő adatok összességét nevezzük-e archívumnak.” (Miklósvölgyi 2008.) Az archívum tehát nemcsak a jelentések születésének, hanem azok továbbításának helye is, egyfajta *áramlástér*, csak itt az információk elsősorban időben hidalnak át nagy távolságokat így szervezve egyidejűvé az emlékezés társadalmi gyakorlatát.

Az archívum a kompenzáció eszköze

Az iratok száma exponenciálisan nő. Ennek érzékeléséhez elég, ha összevetjük azt az iratmennyiséget, amelyet egy személynek napjainkban kell őriznie azzal, amit szülei vagy nagyszüleinek kellett (lásd Nora 2006: 5). Egy sáromberki (Maros megye, Románia) család irattárának elemzése során magam is azt tapasztaltam, hogy az iratok száma generációról generációra exponenciálisan növekszik. A 119 évet átfogó irattár 656 iratainak 3%-a kapcsolódott a dédszülőkhöz, 8%-a a nagyszülőkhöz, 39%-a a szülőkhöz és 41%-a az iratokat őrző gyermekekhez úgy, hogy az utolsó generációhoz köthető iratoknak csak a használatból kikopott darabjai kerültek számbavételre (lásd Vajda 2013f: 102–119). De ugyanez a tendencia jellemző az egyéb gyűjteménytípusokra is? Mindent megőrizzünk, és szinte bárminek akadnak szenvedélyes gyűjtői. Adódik a kérdés: mi

⁷⁶ Manuel Castells a hálózati társadalom tereit illeti az *áramlások tereinek* kifejezésével, amivel a hálózati társadalom ama képességére utal, hogy – a kommunikációs technika fejlődése révén – képes nagy távolságokat áthidalni, ezáltal egyidejűvé szervezni a társadalmi gyakorlatot (lásd Tószegi 2013: 8).

magyarázza ezt a nagyfokú ragaszkodást és érdeklődést ezen iratok iránt? Az őrzésnek ezeket a módozatait az a vágy hajtja, hogy általuk, ha örökkévalóvá nem is, de hosszú életűvé tegyünk a családot (lásd Gagyai 2008: 22), hogy úrrá legyünk az egyre gyorsuló idő és történelem felett. Wolfgang Ernstet idézve: „az archívumok a felejtésnek próbálnak gátat vetni, de ezzel egyidőben az eltűnésről adnak hírt; a veszteségtől való félelmet próbálják elűzni az emlékezet felhalmozásával” (Ernst 2008).

Az iratok nagy számban történő megőrzése ebben az értelemben a kiegyensúlyozás technikája, kompenzáció (lásd Marquard 2001). Ebben a szerepében a rohanó időt, ha nem is állítja meg, de archiválja, a családi összetartozást, a leszármazási láncot, ha nem is erősíti, de láthatóvá teszi, ha nem is képes maradéktalanul megőrizni, de legalább nyomokban megőrökíti az események emlékét, és végül, ha nem is tudja emberivé (érthetővé és átláthatóvá) tenni az adminisztrációt, legalább dokumentálja működésének mechanizmusát. Az archívumok a tervek (a jövő) előkészítése helyett a megvalósulások a (múlt) dokumentumait halmozza fel, s ezáltal a jelen és a jövő között fennálló feszültséget igyekszik enyhíteni, a jövő kiszámíthatatlanságából eredő rettegést kompenzálni.

Az internet-archívum, archívumok az interneten

A konkrét fizikai terekben, épületekben található archívumok mellett egy ideje már megjelentek a virtuális terek digitális archívumai is. Robert Kozinets, a netnográfia egyik kidolgozója arra hívja fel a figyelmet, hogy a közösségi média nemcsak közösségi fórum, nemcsak interakciók helye, de archívum is egyben (Andok 2016: 31). Bár az internet esetében elsősorban a *megjelenítés* (visualization) a fontos és nem az, hogy az adatokat tárolni képes (Stanley 2003), mégis úgy tűnik, hogy a világhálóra – legalábbis a felhasználók egy igen jelentős csoportja felől közelítve – bizonyos értelemben egy hatalmas archívumként kell tekintenünk. Egyébként is a hálózatba szerveződő számítógépek eredetileg a II. világháborút követően, illetve az információtechnológiai szakmák számára ma is, elsősorban digitális adatfeldolgozó, adattároló rendszer (Andok 2016: 11).

A hálózati kommunikáció két fontos komponense tehát: a digitális adattárolási és adatfeldolgozási (és egyéb operacionális) kapacitás, valamint a hálózatba szervezettség, mely lehetővé teszi a kommunikációt. „Vagyis a számítógép közvetítette kommunikációkban nemcsak a számítógép fontos, de annak hálózatba szervezettsége is” (Andok 2016: 11). Ezen a logikán belül maradván azt mondhatjuk, hogy a közösségi/globális archívumok esetében nemcsak a dokumentumok rendezettsége és mindenki általi elérhetősége a fontos, hanem hálózatba szervezettsége is, az, hogy linkek egész sora vezet hozzájuk.

Ugyanakkor a technológiai változást az elmúlt években a *digitális átállás* jelentette, vagyis az, hogy a korábbi analóg médiumok is digitálissá váltak. Az archiválás terén az

utóbbi tíz évben lezajlott változások is ehhez hasonlóak, egyre több archívum digitalizálja adatait és emellett olyanok is keletkeznek, melyek anyagaikat eleve csak a virtuális archívumokban, digitális másolatok formájában gyűjtik és rendszerezik.⁷⁷

Ezt a 2000-es évektől fellépő, mindent archiválni és örökre megőrizni szándékozó archívumtípust nevezi Székely Iván a negyedik, *globális* archívumi világgéppnek. Ez olyan „szolgáltató” intézmény, amely – ahogy a neve is jelzi – globális hozzáférést enged meg, tulajdonosa „szabad” (azaz lehet az állam, valamely civil szervezet vagy magánszemély egyaránt), a használója többségében laikus, internethasználó, szakembere az informatikus, a használat technikai eszköze a számítógép. Ehhez az archívumhoz a tárolás és feldolgozás mellett a hozzáférhetővé tétel és a sokszorosítás művelete társul (Székely 2007: 43).

A médiaarcheológia – többek között – a valóságos tároló médiumok tartalmának virtualizációja során kialakuló újszerű viszonyokat, jelenségeket igyekszik vizsgálni (Miklósvölgyi 2008). Ebből az irányából közelít a kérdéshez Wolfgang Ernst német médiateoretikus, aki *Archívumok morájlása* című írásában (Ernst 2008) az archívumok kibernetikájával foglalkozik, a technikai újítások, a digitális technológiák és a médiaforgasztási szokások megváltozásának szemszögéből próbálja meg azt újragondolni. Arra a megállapításra jut, hogy „a 21. században a médiaarcheológia túlhaladja [...] az archívumok és archiválás klasszikus rendszereit. Előnye hordozójában, illetve annak jellegében keresendő: a digitális kódolhatóság és a folyamatosság. A jelen médiaarchívumainak már nem pusztán a tárolás, hanem a továbbítás a funkciójuk, ez a különbségtétel hasonló, mint az archívum és kulturális emlékezet, vagy az archívumok és médiumaik esetében. A digitális világ egyik fontos hozadéka a lezáratlanság, vagyis ha úgy tetszik: a rendszertelenség.” (Idézi Hermann 2010.)

William John Thomas Mitchell amerikai művészet- és médiateoretikus is erre az információáramlás intenzitásának megugrásával összefüggő újfajta rendezetlenségre hívja fel a figyelmet. Szerinte, ha „korábban az archívum célja és feladata a megőrzés és tárolás volt, és a történelem megírhatóságát feltételezte, ma épp ennek a lebontása a feladat, lényege pedig a káosz adaptálásában rejlik” (lásd Hermann 2010).

Mester Tibor a közösségi archívumokat vizsgáló – már említett – tanulmányában azt írja, hogy a digitalizáció és webes megjelenítés következtében megváltozik az archívumok státusa: az archívumok mindenütt jelenvalóvá válnak; a kulturális örökség ma már digitális kulturális örökséget jelent; a digitális kópia az eredeti tárgy helyettesítőjévé vált; és az archívumok feladata a megőrzés helyett a megosztás lesz (Mester 2014: 204–210). De legalább ennyire fontos változás az is, hogy az online archívumok esetében a cél nem a dokumentumok hosszú távú megőrzése, hanem nyilvánossá tétele lesz (Mester 2014: 216).

---

⁷⁷ Az archívumok digitális átállása körül felmerülő módszertani és technika problémákhoz lásd pl. Granasztói 2008.

Ugyanakkor a világháló-archívum mint technika és mint a technikai tudás által működtetett rendszer legfontosabb sajátossága, hogy az elektronikus archívum áram- és internetfüggő; áramkimaradás esetén az egész rendszer lebénul. Felhasználói csak az ötletekkel maradnak, de nem tudnak maradéktalanul hozzáférni ehhez a technikához, hogy alkalmazzák azokat. A többi archívummal ellentétben az itt tárolt információk nem rendelkeznek anyagisággal, az információt nem a materiális hordozók, hanem bitek tárolják. Az anyagtalanság megsemmisülés (vagy ha úgy tetszik a felejtés) „elviselhetetlen könnyűségét” is magában rejt.

Archívum és örökség

Ahogy arra már *A hagyomány használatának változó kontextusai* című fejezetben is utaltam a 2000-es évektől látványosan megsaporodtak a kulturális örökség mibenlétével, a kortárs társadalomban betöltött szerepével kapcsolatos, egyszerre több diszciplínát is érintő kutatások. A különböző diszciplináris keretek között kidolgozott örökségdiskurzusok elszaporodása és megerősödése annak (is) köszönhető, hogy az örökség fogalma egyre inkább kiszorítja a tudományos és a közéleti nyelvhasználatból egyaránt a kultúrafogalmát (Tschofen 2012: 29). Több szerző szerint mindez azért lehetséges, mert a kulturális örökség olyan metafogalom, melyet a globális világ új kulturális formájaként értelmezhető (Kirshenblatt-Gimblett 2004, Tauschek 2011). Ugyanakkor a kultúra megőrzésére és népszerűsítésére irányuló, az UNESCO által koordinált és globálisan elfogadott irányelvek össze kell békíteni az egyes nemzetek és országok már meglévő és működő regionális és helyi gyakorlataival, mely nemcsak a különböző egyezmények ratifikálását jelenti, hanem a dokumentumokban használat fogalmak fordítását és az alkalmazás (a mindennapi használat) menetének meghatározását is. Mindez azt eredményezi, hogy miközben az örökség maga a kultúra globálisan megjelenő új formára, a nemzeti és helyi szinteken nagyon sok, egymástól eltérő örökségreszim működik (lásd Bendix–Eggert–Peselmann eds. 2012). Az örökség megőrzésének, védelmének és népszerűsítésének gyakorlata ugyanakkor különböző típusú archívumokat is létrehoz, a tárgyi és szellemi örökség különböző megnyilvánulási formái különböző archívum-terekben válnak hozzáférhetővé. Az örökséggel való foglalkozás tehát egyrészt archívumokban (vagy archívumok felhasználásával) zajlik, másrészt maga az örökségésítés folyamata is archívumokat teremt. Ezáltal az archívum és az örökség fogalma több ponton is összekapcsolódik a kortárs kulturális és tudományos gyakorlatban, vagy, amint azt György Péter találóan megfogalmazta: „minden archívum, minden örökség” (György 2005: 4).

Ez azt is jelzi, hogy az örökséghez hasonlóan, az archívum fogalma⁷⁸ is átalakulóban van, az összegyűjtés, megőrzés és osztályozás, mellett a jelentéstermelés a korok és tár-

⁷⁸ Itt az egyszerűség kedvéért az archívum fogalmával hivatkozok az összes adattároló intézményre, mint például a levéltár, a múzeum, a könyvtár, vagy a különböző online adatbázisok.

sadalmi csoportok közötti közvetítés (azaz a vertikális és horizontális társadalmi kommunikáció) figurájává válik. Az archívum már nem csupán egy épület, nem a múlt (tárgyak, dokumentumok és jelentések) megőrzésének semleges tere, hanem generációk, különböző társadalmi csoportok és kultúrák párbeszédének színtere⁷⁹, ahol a figyelem az összegyűjtéstől a használat irányában mozdul el. A folyamat ugyanakkor egy másik fontos változást is eredményezett, mely leginkább a múzeumok esetében válik szembe ötlve: a materiális kultúra gyűjtése mellett különös hangsúlyt kap a szellemi örökség gyűjtése is, ami olyan „hibrid intézményeket” hoz létre, melyek azt hangsúlyozzák, hogy minden megőrzésre érdemes, mindent meg kell őrizni. (György 2005: 4). A minden örökség pillanata (Hartog 2000: 16) így kapcsolódik össze a minden archívum (György 2005: 4) pillanatával.

„Ma – írja François Hartog – a 'minden örökség' pillanatát éljük: minden örökség vagy legalábbis alkalmas arra, hogy azzá váljék” (Hartog 2000: 16). A minden örökség, azonban nem csak azt jelenti, hogy minden alkalmas a megőrzésre, hanem sokkal inkább egyfajta imperatívusként működik: „ha minden örökség, akkor viszont egyetlen emléknym sem veszíthető el” (György 2005: 4). „Nem pusztán a műemlékek száma azonos a létrejövő kulturális monumentumok számával, annak megfelelően, ahogyan elfogyott a múlt s a közvetlen jelen azonnal örökséggé dermed, hanem ennek megfelelően minden egyes elhangzott szó jogot formálhat arra, hogy valamely archívumban feljegyeztessék” (György 2005: 4). Ez a szemléletbeli fordulat magyarázza, hogy a 20. század második felére a tárgyi örökség mellett „a szellemi örökség gyűjtése is különös hangsúlyt kap, hiszen azokban a közösségekben, ahol a tárgyi örökség nagyrészt már elpusztult, az emlékek, a dallamok és hagyományok jelentik a múltat és a jövőt” (György 2005: 4).

Az archívumoknak az örökségtermelés folyamatában betöltött szerepére az is hatással volt, hogy a 21. századra a múzeumok nagy változásokon mentek át, melynek következtében a „múzeumok nagy gyűjtő korszaka” lejárt, s a hangsúly a használatra tevődött át (lásd György 2005: 4), ez pedig a többi archívum számára is mintául szolgált. Mikor a fentiekben az archívumok használatának és a jelentések termelésének demokratizálódásáról szóltam, valójában erre a szemléletváltásra utaltam, melynek során az amatőrök és a magánemberek nemcsak bebocsátást nyertek az archívumokba, de ki is sajátították azokat és saját elképzeléseik mentén kezdték felhasználni, az örökségtermelés folyamatába becsatolni. Ezzel egyidőben az emlékezet-történelem szakaszából az örökség-történelem szakaszába lépünk (lásd Hartog 2006: 148). Az archívumban már nem a múlt őrzése, hanem a történelem örökségesítése zajlik.

---

⁷⁹ A gondolat György Pétertől származik. A szerző a múzeum és örökség kapcsolatát elemezve mondja, hogy a kultúra kooperatív megközelítését hangsúlyozó elméleti fordulatnak eredményeként a múzeum ma „már nem annyira a tárgyak gyűjtésével, mint inkább interpretálásával foglalkozik, s amely intézmény nem pusztán egy épület, illetve az abban kiállított dokumentumokat bemutató semleges tér, hanem párbeszéd, események, kiállítások, előadások, közösségépítő rendezvények láncolata” (György 2005: 4).

Ez az örökség azonban az interneten elérhető, részvételen alapuló közösségi archívumoknak köszönhetően – mint már utaltam rá – ma már egyre inkább digitalizált, vagy egyenesen digitálisan létrehozott örökséget jelent (vö. Mester 2014: 205).

Összegzés

Az utóbbi egy-másfél évtizedben az emlékezet, a kulturális örökség és az archívumok kutatása több tudományterület figyelmének középpontjába került. A fejezet arra tett kísérletet, hogy feltárja e három jelenség egymáshoz fűződő viszonyát.

Az archívumok természetéhez tartozik, hogy egyszerre helyszínei a múlt kutatásának és termékei ennek a kutatómunkának. Az archívumban nemcsak a múlt és az örökség őrzése, hanem annak domesztikációja is zajlik, nemcsak információkat továbbít, hanem azok interpretációját is végzi. És ezekhez az eljárásokhoz a kompenzációs magatartás is társul. Ugyanakkor az archívumok számának növekedése egyben azok inflációját is maga után vonja. Miközben az archívumok száma egyre nő egyre bizonytalanabbnak tűnik, hogy mi célra vannak ezek az archívumok, illetve, hogy képesek-e maradéktalanul ellátni a társadalomtól reájuk bízott feladatukat.

A gyűjtemények alakulásának egy másik nagy paradoxonja, hogy míg kezdetben az került megőrzésre, ami értékesnek számított, egy idő után mindaz értékesnek kezdett számítani, ami valami oknál fogva a múltból megőrződött.⁸⁰ Ez a változás viszont újfajta szelektációs szabályokat és gyűjtői stratégiákat aktivizált. Mivel a társadalom elbizonytalanodott tekintetben, hogy mi számít értékesnek, mire lesz szükség a jövőben a múlt megjelenítése szempontjából, elkezdett mindent megőrizni, hátha egyszer még szükséges/értékes lesz. Vagyis az archívumok egyszer csak elkezdtek mindent archiválni, sőt nem csupán az intézmények, hanem a magánemberek is archiválni kezdtek. Az archívumok virtualizálódása, a technikai feltételek tökéletesedése, használatuk egyszerűsödése, illetve a tárolási kapacitás növekedése ezt a folyamatot még inkább kiszélesítette. Manapság mindenki kisebb archiváló műhelyeket működtet saját otthonába.

Mi célt szolgálnak ezekkel az archívumok? A kérdésre aligha adhatunk minden szempontot figyelembe vevő, a kérdést nyugvópontra juttató választ. Ha elfogadjuk azt, hogy az archívumok bizonyos értelemben történeteket tárolnak és történeteket hoznak létre, akkor azt mondhatjuk, hogy alapvető emberi igényt elégítenek ki, a történetekkel élő, a világban történetek által eligazodó embert, a *homo narrans*t (lásd Keszeg 2002) szolgálják. Arra a kérdésre tehát, hogy *kié az archívum?* – továbbra is Keszeg Vilmos szavait idézve – azt válaszolhatjuk, hogy azé, akiről szól, aki megalkotta és használja. Egy (virtuális) közösségé, egy korszaké (lásd Keszeg 2011: 40).

⁸⁰ Ennek meggyőző bizonyításához lásd Otto–Pedersen 2004.

Végezetül az archívum az interpretáció gyakorlatának egy másfajta szemléletét jelzi, mely a múlt monografikus feldolgozása és bemutatása helyett az adatok több szempont szerint egymás mellé rendezhető és visszakereshető adatbázisba rendezése mellett érvel.⁸¹

---

⁸¹ Ez a gondolat Gagyai Józseftől származik, aki a konferencián egyik hozzászólásában világított rá arra a tényre, hogy egy szemléletbeli különbség tapintható ki a két eltérő gyakorlat mögött, hogy míg az erdélyi történettudomány a Székelyföld múltjának feltárását és közzétételét egy három kötetes monográfia formájában képzelel el, addig a néprajztudomány képviselői – elsősorban a Kriza János Néprajzi Társaság keretében – ugyannerre a célra az adatbázisba rendezés formáját választották.